

811.163.41(497.6)04/14*
091(=163.41)(497.6)04/14*
<https://doi.org/10.18485/sj.2017.22.1.15>

БИЉАНА С. САМАРЦИЋ*
Филозофски факултет Пале
Катедра за србистику

Оригинални научни рад
Примљен: 11. 08. 2016.
Прихваћен: 15. 12. 2016.

ОБРИСИ ДИГЛОСИЈЕ У ДИПЛОМАТИЧКОЈ И ЦРКВЕНОЈ ГРАЂИ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА**

У раду пратимо елементе народног и српкословенског језика на материјалу дипломатичке и црквене грађе, који нам је последије ексцерпирања понудио истраживачке правце према фреквенцији датих граматичких особина посматраних елемената диглосије. Сагледавање морфонолошких особености, које се инкорпорирају на лексички ниво, у истраживању је показало колико је диглосија као историјски факат развоја српског језика условила његово лексичко богаћење и његову морфонолошку посебност.

Кључне ријечи: диглосија, дипломатичка грађа, црквена грађа, народни српски језик, српкословенски језик, Босна, Хум.

Књижевни језик је врло сложена социолингвистичка појава која обухвата комуникативне потребе различитих социјалних слојева. Диглосију дефинишемо као језичку ситуацију у којој заједница говорника употребљава паралелно двије битно различите варијанте истог језика, у зависности од комуникацијског контекста. Друштвене и државне прилике средњовјековне српске земље условљавале су промјене функционалног опсега српског књижевног језика. Дакле, његова употреба карактеристична је за узак функционални круг елите.

* vsbiljana@gmail.com

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Српски језик у споменицима средњовјековне Босне и Хума*, који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

Другим ријечима, без обзира на сам обим функционалног круга, диглосија је константно обиљежје развоја српске писмености средњег вијека (Милановић 2004: 15). Социолингвисти диглосију дефинишу „као ситуацију у којој су два различита варијетета, тј. облика или идиома истог језика, или два различита језика истовремено заступљена широм целе језичке заједнице, с тим што сваки варијетет или језик има посебан круг друштвених функција” (Милановић 2004: 15). Управо је различитост друштвених функција које су обављале условила да се у науци говори о тзв. вишем и нижем варијетету језика. Нижи се користио у писању дипломатичке грађе, односно повеља, уговора, тестамената, писама и слично, као и неформалним комуникацијама. Са друге стране, норма вишег варијетета користила се у образовању и примјењивала у званичној комуникацији елите и свештенства. Српска средњовјековна писменост заснована је на хомогеној диглосији, у којој се два језика – старосрпски и српскословенски језик – налазе у комплементарној дистрибуцији. Та су два система, дакле, имала статус „вишег” и „нижег” стила. „Њихова употреба, базирана на дихотомији сакралног и профаног, била је условљена не само жанром и типом текста, но и његовим пореклом (преводни / оригинални), те конкретном тематиком и садржином, што је омогућавало да се и у оквиру истог документа два идиома смењују” (Грковић-Мејџор 2012: 288).

Грађа за овај рад екскерпирана је из споменика ћирилске писмености Босне и Хума и то су у питању: а) црквене књиге и б) акти административног и пословног карактера (дипломатичка грађа). С обзиром на чињеницу да за језик у коме доминирају народне језичке црте (али измјешане са књижевним), у србистици не постоји посебан термин, у складу са традицијом и овдје ћемо га именовати као народни (Милановић 2004: 57).

Прву групу писаних српских средњовјековних рукописа са подручја БиХ чини црквена грађа. Библијске књиге преписиване у оквирима босанске провенијенције структурисане су у изборна јеванђеља, четворојеванђеља, праксапостоле, апокалипсе и псалтире. Иако је ријеч о књигама богослужбеног карактера, које су преписивали или професионални дијаци или представници црквене хијерархије, ипак се у наносима јављају елементи који су продрли из разговорног језика. Наноси из народног језика јављају се још у најстаријим сачуваним јеванђељима, као што је *Мирослављево јеванђеље*.¹ У овом јеванђељу пронашли смо више црта народног српског језика, иако се овај споменик узима као репрезентативни споменик српскословенске писмености. Тако нпр. вокално *л* дало је рефлекс *лу* (три пута): *слуџце*; вокал *у* на мјесту иницијалне групе *вѣ* (*оупрацати*). Забиљежени су и облици са извршеним једначењем сугласника по звучности: *тешко* < *тежко*, *нс-цркве* (упор. Маријино јеванђеље *нс-теке*).

¹ Ово јеванђеље са краја 12. вијека убраја се у најљепше и најрепрезентативније споменике српске писмености. По типу је изборно јеванђеље (пуни апракос).

Приједлог *отъ* пише се и са *одъ* (<отъ): *одъшьдыше, одъ неприѣзни*; упор. Мар. јев. *одънѣнѣжѣ*. „Облик предлога ОД- место ОТ- може бити објашњен не гласовном променом Т испред звучног сугласника, него можда утицајем других предлога са Д у крајњем слогу: *одъ* по угледу на *подъ, надъ, прѣдъ*” (Куљбакин 1925: 33–34). Рукопис је показао и супституцију сугласника *ф* и *п* (Филип, Пилип).² Тешко је данас одредити шта је тачно било у подлози рукописа која је већ постојала, а шта је дјело каснијих преписивача српског поријекла, али у *Мирослављевом јеванђељу* видно је да су полугласници изостављени у огромној већини у групама: *вс-* *всакъ*; *гъд-* *когда, тогда*; *жъд-* *когдаже, колюжда*; *кън-* скоро увијек пише се *КН* (*књига*); *пѣт-* *пѣтца* и слично, али има и мијешања, тј. примјера са чувањем и губљењем полугласника у истим ријечима: *рѣн* и *рѣн* и слично. Дакле, „писаном старословенском *дънь, сънь* и сл. одговарало је српско народно изговорно *дън, сън* и сл. (с једним полугласником); писаном старословенском *вса, всака, сътворѣти (...)* одговарало је, међутим, тадашње српско народно изговорно без полугласника” (Младеновић 2008: 154), те отуда и у овом црквеном споменику имамо примјера и типа *вса, створѣти: вса, створѣти*.

Од морфолошких карактеристика уочили смо да инструментал једнине именица средњег рода *-с-основа*, *гласи* и *словомъ*, али и *словесемъ*. Занимљиви су примјери инструментала множине типа *родителн, дѣлателн, дѣларн*. Куљбакин наставак *-и* у инструменталу множине именица *родителъ, делателъ* и слично, објашњава на два начина: а) морфолошким поријеклом (утицај деklinације именица тип *кнѣ*) и б) фонетском цртом *нѣ*. С обзиром на чињеницу да је мијешање *јериа* и *и* у овом споменику ријетко (осим у случајевима иза *К, Г, Х*), те да се исти примјери налазе и у *Савином јеванђељу*, Куљбакин сматра „прву могућност (да је *И* морфолошког порекла) као вероватнију” (Куљбакин 1925: 49). Инструментал једнине именица *ѣ* основа поред очекиваног облика *пѣтьемъ*, има и облик *пѣтьемъ*. И овдје је нејасно да ли је ријеч о језику српског преписивача или је овакав облик већ био у старословенској подлози овог споменика. Треће лице једнине и множине презента је без наставка *-тъ* (*вюдѣ, прѣдѣ, радѣ*). Међутим, тешко је тачно рећи шта од ових облика припада приједлошку, а шта је дошло од руку Србина преписивача.

Особине народног језика уочене су и у другим рукописима црквеног карактера. Наравно, ријеч је само о наносима, односно ове црте јављају се само повремено. Тако су нпр. чести икавизми у *Четворојеванђељу у Млетачком зборнику* – *анто, стина, сннгъ*; као и у *Срећковићевом јеванђељу* – гдје су забиљежени и икавизми и примјери замјене групе *ЈЕ* са *И*: *пѣть хлѣбы свѣтъ четирѣ еванѣлѣстн* и *вѣка ндѣна*, *Зборнику крстајина Радосава*: у аутобиографском запису *стоји* – а *писашѣ се в дѣни г(осподн)* на *крала томаша* и *дѣнда ратка*;... и *благословѣте* и *васъ*

² Супституција сугласника *ф* и *п* уочава се и у другим рукописима, нпр. *Пракапостол* из *Гилффердингове збирке* има, исто, забиљежену ову појаву (*Стефан, Сепан*) и слично.

богъ благ(о)словнъ ѡ вкннъ м(н)нъ и слично. За споменике босанске провенијенције карактеристичне су икавске потврде, посебно у свјетовним текстовима. Пронашли смо их, међутим, и у црквеној грађи.

Питање гласовне вриједности јата веома је занимљиво будући да су у питању рукописи са јекавског терена. Намеће нам се питање да ли у црквеном језику постоји уопште јекавска варијанта, или је књижевни изговор јата био јединствен на цијелом српском подручју и у цијелој српској православној цркви. У споменицима са поручја Босне потврђена је икавска замјена како у текстовима свјетовног карактера, тако и у споменицима црквеног карактера. Тих потврда смо пронашли и у ГОРАЖДАНСКОМ ПСАЛТИРУ (1521); али нисмо пронашли јекавску замјену јата. Екавска замјена јата присутна је у овим споменицима, што показује да се екавски изговор јата у књижевном језику код Срба усваја и постаје доминантна црта српскословенског без обзира на рефлекс ове фонеме у дијалектима, односно и у текстовима који су настајали и на некавском терену. Анализирајући нпр. *Псалтир* из Горажданске штампарије, увидјели смо да има највише примјера са јатом на етимолошком мјесту, те их овом приликом нећемо наводити. Међутим, интересантне су нам категорије: писање Е мјесто етимолошког јата – въ понедѣлникъ, хлѣбъ, посредѣ, хлѣба – у коријену ријечи, чловеци, разоумети, чловекъ – у основама ријечи, у наставцима различитих врста ријечи: въ храмѣ, въ чрѣве (локатив једнине), правде (датив једнине), въ сѣти (локатив једнине придјева женског рода) и слично; писање јата мјесто е или ѡ: мѣсо, вѣлки (коријен ријечи), на вѣдѣна, бысѣрь (у основи ријечи, именичка основа), прѣвѣзносѣци (глаголска основа), у наставцима: нродѣ (вокатив једнине).

За споменике босанске провенијенције карактеристичне су икавске потврде, посебно у свјетовним текстовима. Пронашли смо их и у овом *Псалтиру*, у глаголима: виднѣ, свиднѣ, сѣднѣ (...) Брозовић (1966: 119–209) и Ивић (1955–56: 97–129) наводе примјере са префиксом прн- мјесто прѣ- као појаву икавског рефлекса јата. Друга категорија примјера су глаголи који се у инфинитиву завршавају на -ѣти. Ово су примјери у којима се тематско јат замијенило са И. У примјеру сѣднѣ, Решетар сматра да је у основи глагола сѣдѣти било *и*, те се пита да ли је у основи глагола сѣсти било *и* или *је* (1907: 78).

Екавизам наших старих књига показује да је ријеч о једној од основних особина старог књижевног и црквеног језика, негдје до половине 18. вијека. „Почетном стабилизовању те црте, екавизма, у српскословенском језику допринело је, несумњиво, српско екавско народно говорно подручје на којем се својим већим делом простирала немањихка држава у времену када се остали рефлeksi старог вокала ’јат’ (икавски и (и)јекавски) још нису били развили у народним говорима. А када су се касније ови рефлeksi ’јата’ остварили у одговарајућим нашим народним говорима (икавски током XIII и (и)јекавски

током XIV века), они – ако се ради о православном (и)јекавском зетском и источнохерцеговачком дијалекатском подручју – *нису могли улазити* у српскословенски нити овде постати нормативни јер је то место у овом нашем црквеном и књижевном језику тада већ увелико чврсто заузимао ранији екавизам који је постајао и постао део норме српскословенског језика” (Младеновић 2008: 143). Дакле, екавизам српскословенског језика, тј. српске редакције старословенског језика, постао је основна карактеристика српског црквеног и књижевног језика; што значи да су сва дјела богослужбеног карактера писана српскословенским језиком екавског изговора (Младеновић 2008: 149).

Александар Белић мишљења је да је основна вриједност *јата* била неправилна и непотпуни дифтонг који је имао отворенији и затворенији дио (1999: 81). На крајњем истоку и западу њмј. *ѣ* дало је *e*; док у западној Босни и Далмацији и у западном штокавском дијалекту имамо дјелимично на тим мјестима и *и*. Тај се процес могао наклонити и на сусједне крајеве, те смо и у источној Босни забиљежили неке икавске примјере (видити). Ипак, ови примјери нису тако изражени као у западном дијелу Босне, тј. „двојство између источне и западне Босне (Херцеговине) у изговору *ѣ*-та јавља се од XIV в. и одржава до данас” (Белић 1999: 84). То се двојство и касније сачувало, те су писци из западних крајева БиХ користили икавске рефлексе, а остали јекавске. Матија Дивковић (источна Босна, Кладањ) има јекавске облике, док фра Маргитић (поч. 18. в.) – икавске.

Изнесена грађа показује екавску замјену у споменицима насталим на терену говора с јекавским рефлексом ове фонеме, што потврђује да је екавизам једна од основних особености српске редакције старословенског, али смо пронашли и икавску замјену што се узима као једна од одлика споменика са подручја средњовјековне босанске државе и српског народног језика, што потврђују и српски икавски говори са овога подручја – према истраживањима проф. Николе Рамића.

Типична особина српског народног језика јесте вокализација полугласника у јаком положају у *a*, што смо нпр. забиљежили у *Зборнику крстјанина Хвала* (15. вијек); у колофону стоји: *ва нѣ ѿца н с(н)на*; као и већ поменуте примјере икавизације: *ѿтъ грѣшкѣ оу словѣнскн (...)*³

Ипак, српскословенски текстови строго су поштовали норму и традицију, што значи да писање овога *a* мјесто старијег *полугласника* није улазило

³ А. Белић сматра да се ова појава почела јављати крајем 13. и поч. 14. вијека, а руководио се повељом бана Стефана Котроманића из 1332. године (Белић 1960: 517). Његова крива представа о времену мијењања полугласника у јаком положају у *a* потиче од Ватрослава Јагића, који је исту годину узео као основицу замјене полугласника (Јагић 1864: 166), а његова, опет, заблуда потиче од Миклошића, сматрају П. Ивић и М. Грковић (Ивић, Грковић 1971: 53–59). Српска народна особина је прелазак полугласника у јаком положају у *a*.

у норму. Ипак, временом је долазило до писања ових облика, истина спорадично. Тако у *Псалтиру* из Горажданске штампарије имамо примјер *васа* који има своју лингвистичку подлогу. Младеновић истиче да поменути примјер нема свој еквивалент у српском народном језику, те закључује да су примјери типа *васа* и њему слични, били познати у српскословенском језику у вријеме штампања ове књиге. Међутим, то што нема забиљежених више примјера са таквим случајем је према њему *ствар традиционалне ортографске норме која је тражила да се пише на стари начин: са Б а не са А*. На питање *да ли се овај примјер може узети као штампарска грешка*, Младеновић тврди да не може јер како одговорити на ова два питања:

1. Како то да се грешка поткрала баш у првом слогу ове ријечи, с фонетизмом који је у то вријеме постојао у српскословенском језику?
2. Како је дошло до тога да се „погрешно” унесе управо вокал А у први слог? (Младеновић 2008: 157)

Због свега наведеног, Младеновић закључује:

„а) постојање а-изговора место полугласника у овом примеру;

б) присуство а-изговора и у сличним примерима одштампаним са Б у *Псалтиру с последованијем*, и

в) постојање овог а-изговора не само у поменутом *Псалтиру с последованијем* већ, с краја XV века, и у српскословенском језику у целини (а што потврђују и други српскословенски споменици из тог времена који су до сада испитивани) – без обзира на то да ли се стари полугласник у појединим народним говорима тада понегде још чува или се, пак, негде већ изменио у а а негде у *ǎ*” (Младеновић 2008: 158–159).

У ГОРАЖДАНСКОМ ПСАЛТИРУ уочено је још категорија у којима се јасно види да је вокалска вриједност јера а, односно на његов књишки изговор: *рождаства, богатаства, крѣпакъ, четвѣтакъ* и слично (Самарцић 2012а).

У *Чајничком јеванђељу* има, такође, потврда из народног језика. Те се појаве срећу у различитим категоријама, као што су:

- а) Вокализација полугласника у приједлозима: *ка вьсь, са царнѣю*; у префиксима: *нзагнани, нзагнанъ*; у коријену и основи ријечи: *потакнѣше, тадннѣ, пришалъ (...)*
- б) Замјена *в* са *оу(ѣ)*: *ѣ градъ, ѣ ношн, ѣ жнѣотъ*, као и на почетку ријечи: *ѣдовнѣ, ѣзѣтн (...)*
- в) Промјена *л* у *о* (само на крају слога): *вьдѣока, ловѣстръ, лопѣѣѣѣ* и слично. Ова појава уочена је махом у туђицама, што није изненађујуће

„јер њих писари нису довољно знали те им је књижевна норма била непозната” (Јерковић 1975: 116). Ријечи у којима се промјена *л* у *о* јављала нису фреквентне, али су изезетно важне; будући да показују да је процес у народном језику писара био активан.

- г) Потврде са икавским рефлексом старог гласа јата: *внднѣъ, днѣнца, џатнѣ (...)*
- д) Редукција *е* у ријечи *дестѣ* када је у склопу са *дѣва* и *оба*: *оба на дестѣ, ѡбѣџа на дестѣ, дѣва на дестѣ, дѣѣю на дестѣ (...)*

Анализа дефлекције именица у *Чајничком јеванђељу* указала је на то да су падежни наставци из народног језика продрли у неким примјерима у генитиву, дативу и локативу једнине именица женског рода основа на *ӑ*: *главе* (ген. јед.), *горн* (дат. јед.), *вѣрн* (лок. јед.). Забиљежени су и примјери типа *градѡвъ, грѣховъ, грѡбовъ* (ген. мн.), али ти примјери нису иновације само на нашем терену, већ постоје и у канону (Куљбакин 1925: 73). Именица *син* има у генитиву, дативу и локативу једнине наставке именица *ѡ* основа, који се слажу са наставцима у народном језику. Исти је случај и са именицом *дом* – инструментал јед. *домом*: старословенски *домѡџь*. Међутим, „све те појаве нису нове, јављају се и у старословенском језику најстаријих споменика, али се подударују са народним језиком писара” (Јерковић 1975: 145). У замјеничкој промјени утицај народног језика изражавају сажети облици у наставку генитива једнине женског рода, затим једини примјер *НЕГА* у генитиву мушког рода, као и употреба облика акузатива множине са меким наставком у замјенице *ть* (*ТЕ*). У придјевском систему уочен је један примјер са новим наставком (*ога*) из народног језика: *доврога*, као и неколико примјера са новим наставком *-омь, -ѡь* у локативу једнине мушког рода: *послѣднѣмь, водномь(...)* Код пасивних партиципа у дативу једнине јавља се наставак *-ѡмоу* из народног језика: *ѡслабленѡмоу* (партицип претерита пасивног, одређени вид у м. и ср. роду). Битна иновација у инфинитиву јесте појава *ћ* из народног језика – *рећи* (стсл. *рѣшти*). У конјугацији су наставци из народног језика уочени само у презенту (*буде, проси* (3. л.), *оставлаемо* (1. л. мн.); док се старословенско наслеђе чува у осталим категоријама.

Дакле, анализа морфолошких црта у *Чајничком јеванђељу* показала је да се у овом споменику налазе и неки облици из народног језика, али да нису тако бројни. У погледу синтаксе, *Чајничко јеванђеље* је очувало старословенско стање (Јерковић 1975: 201).

Дакле, кад је на српском језичком простору дошло до прихватања богослужења на словенском језику са словенском писменошћу, тада су се додирнула два система: систем српског народног (разговорног) језика и систем старословенског језика, који се временом прилагођавао живом језику кроз своје редакције (Младеновић 2008: 72–73). Главне промјене у редакцијама спрово-

диле су се у фонолошком систему. Знатно мање промјена има у морфологији, а у синтакси скоро да их и нема. Наиме, промјене у фонолошком систему не нарушавају значење старословенских текстова (пжгъ или *пут*, значење је исто). Међутим, превелико мијењање морфолошких и синтаксичких облика довело би до тога да се текст друкчије тумачи, што би, опет, изазвало одступања од језика канона; а то није било допустиво. Српскословенска норма била је строга. Водило се рачуна да не дође до огрешења. Ипак, до уласка народног језика у књижевни је долазило. Те особине, које су ушле у редакцијску писменост, представљају велику драгоценост јер упућују на то какав је био српски језик тога времена.

Другу групу писаних српских средњовјековних рукописа са подручја БиХ чини дипломатичка грађа. У овим текстовима није у питању чист народни језик од почетка до краја рукописа, односно у њима, опет, има наноса из књижевног – српскословенског, односно елемената који су заједнички народном и књижевном језику.

Најстарија сачувана исправа државне канцеларије јесте *Повеља Кулина бана* из 1189. године. Она је написана народним језиком. Када се упореде особине језика *Мирослављевог* и *Чајничког јеванђеља* са језиком ове повеље, јасно се уочава да су у јеванђељима прихваћене само неке црте из народног језика, док *Повеља бана Кулина* одсликава промјене које су се у српском језику догодиле до краја 12. вијека. Међутим, у односу на језик јеванђеља, *Повеља бана Кулина* одражава не само промјене које су из народног ушле у српскословенску норму, већ и промјене које су захватиле само народни језик, а које га одвајају од српскословенског. Период када је настала *Повеља*, А. Белић ставља у четврту етапу периодизације српскохрватског језика (Белић 1958). Другим ријечима, то је вријеме када су се вршиле и извршиле многе промјене у српском језику, како у фонетици, тако и у морфологији (в. Самарцић 2012б). Из фонетике: ж > У (присџаю, сню, вѣрѣ, вѣдѣ, али и: правовѣ, вѣровѣ, своєвѣ воловѣ); љ > Е (нѣѣ, кнѣѣ, мѣѣѣѣ); ы > И (тисоука, вѣсьньскѣ), тј. промјена ы у и само иза задњонепчаних сугласника К, Г, (Х);⁴ свођење два полугласника на један (банѣ, сѣ, двѣровѣѣѣѣ;⁵ али и кто: стѣл. кѣто – испадање полугласника у тзв. слабом положају); вѣ > У на почетку ријечи (ѣ нѣѣ : вѣ нѣѣ > вѣ нѣѣ). Потврђени су и ови

⁴ Ова промјена извршена је послје настанка *Повеље*; те у тексту имамо сачуване облике: быти, правыѣѣ и слично. Међутим, природа овог високог вокала средњег реда је већ била нарушена, што нам показују примјери његове замјене са и иза задњонепчаних сугласника, као и у ријечи *тисуѣ*. На основу тога Радосав Бошковић сматра да је природа вокала ы зависила од позиције, тј. од сусједних сугласника (Бошковић 2000: 63).

⁵ Изједначавање двају полугласника у један стара је западнојужнословенска особина. Чињеница да се претежно употребљавао облик *танког јера* може упућивати на то да је еволуција тог полугласника ишла према предњем изговору. Јован Вуковић у *Историји српскохрватског језика* даје потврде да је изговор изједначеног полугласника, полазећи од сјеверозапада према истоку, кретао више према предњем реду него према задњем изговору (1974: 28), те закључује

(Младеновић 1989: 100). Група *vs-* ће касније, негдје од половине 13. вијека, прећи у штокавским говорима у *sv-* (*свак, свака, свако*). Тешко је одредити гласовну вриједност ове групе; можемо само претпостављати. Наиме, сви наведени примјери су у саставу синтагми које су народног српског карактера (са замјеничко-придјевским завршетком *-га*, чување старог датива множине и слично), не српскословенског.

У *Повељи бана Кулина* постоји и неколико примјера за упрошћавање сугласника унутар једне ријечи: *у име оца, срдъцемь, одь рожьства* – односно у питању је упрошћен облик преузет из црквених споменика који није типичан за народни и не припада фонетским обиљежјима штокавских говора. Ријеч је о скупини *жд-* < *dj. Љ. Стојановић је указао да у млађој копији *Повеље* стоји облик *рошьства*, дакле са безвучним сугласником *ш*. „Све то говори да су полугласници одавно ишчезли из говорне ријечи и да су се почели јављати различити резултати гласовних промјена које су усlijедиле послије њиховог губљења” (Пецо 1989: 72), што показује претпоставку о чисто ортографском маниру писања *танког јера* без гласовне вриједности.

У *Повељи бана Кулина* идентификоване су и неке морфолошке црте, посебно у деклинацији именица, које указују на то да је српски народни језик еволуирао и удаљио се од старословенског, односно његове српске редакције.

Нови облици јављају се у генитиву једнине именица женског рода â основа: *силе, главе*: стсл. *силы, главы* (у питању је утицај *ја* основа типа *душа, душаа*), као и у генитиву једнине именица типа *син* (ѣ основе), српски *сина*: стсл. *сыну*. У *Повељи* стоји облик *сина* (као *град, града*). С друге стране, споменици писани српскословенским језиком добро чувају старе деклинационе обрасце. Посебно је интересантан облик инструментала једнине именица женског рода типа *својевъ volovъ, vĕrovъ, povelovъ*. Наставак *-овъ* се у штокавским споменицима јавља већ од првих времена писмености, закључује Ђуро Даничић у *Историји облика српскога или хрватскога језика* (Даничић 1874: 37). Паралелно са овим наставком употребљава се и *-ом*, чак код штокаваца и преовлађује послије 13. вијека „ширећи се постепено и код чакаваца и остављајући *ов* само још у усамљеним местима код њих” (Белић 1999: 182). Облици типа *главомъ* и слично настали су под утицајем личних замјеница: упореди стсл. *мънож, товож, совож*, стари српски језик *мновь, тобовь, собовь*. Личне замјенице односе се и на мушка и на женска лица, те се код мушког рода могао добити облик *мновь* аналогичном према наставку *-м* за именице мушког рода, поред облика *мновь, тобомъ : тобовь, собомъ : собовь*. У *Повељи бана Кулина* имамо забиљежен тај прелазни степен између старијег инструментала на *-џ/џ* и новијег на *-ом*.

За датив множине у *Повељи* је карактеристичан облик *грађамъ* (са ђервом). Наставак *-мъ* наводи се код свих основа. Код сугласничких основа, као и инструментал једнине, између основе и наставка јавља се полугласник. „Али овде налазимо и нешто што не налазимо у инструменталу једнине: остатке од старога, старијега стања, архаизме, облике без њ. Налазимо, наиме, код основа на п, и једино код основа на п, облике типа грађамъ, дубровъчамъ словеначко *goričamъ*” (...) (Бошковић 2000: 153). Ове облике Радосав Бошковић објашњава на овај начин: „старо, рецимо, *rol љ ап-тъ, без полугласника између основе и наставка *мъ*, дало је *rol* љ апъ, изгубивши, гласовним путем, п испред *мъ*” (2000: 153). Каснијим развитком овај облик се уклопио у форму једначења датива, инструментала и локатива множине *-ма/-има* у новоштокавским говорима.

Генитив једнине именица мушког рода љ основа гласи у *Повељи* *сина*: *сынъ* старословенски. Облици *сину*, *синови*, *синъм* (...), потпуно су удаљени из нашег језика, потпуно заборављени” (Белић 1996: 8). Генитив једнине именица женског рода некадашњих *а* основа гласи у *Повељи*: *силе*, *главе*, односно у *Повељи* су наведени облици са завршетком *-е*; тј. према *вољк*, *двшк* < настали од старијих *вољѡ*, *двшѡ*, добијени су облици *силе*, *главе*. Инструментал једнине истих именица гласи: *вѣровѣ* (старословенски: *вѣровѣж*, српски *вером/вјером*). Наиме, у штокавским говорима наставак *оѡ* > *оу* деназализацијом и претходним губљењем сугласника *ј* у интервокалској позицији. Примјери *главом*, *вољом*, *женом* и слично, настали су под утицајем личних замјеница. Овај наставак (*-ов*) се у штокавским говорима јавља већ од друге половине 13. вијека (Даничић 1874: 37). Даничић није у рукама имао примјера Кулинове повеље са примјером *своѣѡ вољѡ* „својом вољом”, који се данас чува у Русији. То је био и разлог зашто је у *Историји облика српскога или хрватскога језика до свршетак XVIII века* навео форме *вољѡѡ* и *коѡѡ* као најстарије потврде овога облика.

Повеља бана Кулина значајни је културно-историјски докуменат српског језичког корпуса који указује на употребу народног српског језика већ од првих дана српске писмености. Недопустиво је средњовјековне ћирилске споменике, и оне свјетовног и оне црквеног карактера, препустити забораву. *Повеља бана Кулина* је српски средњовјековни споменик непроцјенљиве историјско-језичке важности, који свједочи о српском народном језику 12. вијека.

Сачуван је и значајан број повеља, писама, преписа из канцеларија Стјепана II и његовог синовца Твртка I Котроманића. Текстове повеља преузели смо из: *Стари српски архив* (Бања Лука, књига 1 и 2, 2002. и 2003). Језик ових правних списа представља живи народни говор. То се види у примјерима замјене јага са *и*: *сидѡ*, *днсто*, *невнроу*, *чловнѡ*, *сѡгрншн* (*Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу* (1354), *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу* (1366)); у вокализацији полугласника: *ва начѡтакъ*, *санѡтнѡкъ* (*Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи*

8. Ако погледамо старословенску парадигму промјена именица мушког рода, уочавамо да је локатив једнине имао три наставка: *градѣ, коњи, сину, гости*. Наставци *ѣ, н, оу/с* су се до краја 15. вијека употребљавали у великом дијелу штокавских говора. Процес уклањања наставака *ѣ* и *и* у корист у ишао је са истока на југозапад и запад. „У XVIII в. ни код далматинских ни код славонских штокавских писаца старог облика на *ѣ* и *и* нема; код рашких и осталих штокавских писаца њега нема још раније” (Белић 1999: 163);
9. Генитив једнине општих замјеница има наставак *-ога*, мјесто старословенског *-его*: *всакога*;
10. Генитив једнине придјева одређеног вида има уопштен наставак *-ога*; само у једном случају имамо примјере са *-аго* (*свѣтаго*);
11. У глаголском систему уочили смо доста разлика у односу на старословенски: 3. л. јед. презента редовно гласи *идѣ, вѣдѣ*. Најкрупније промјене захватиле су аорист у 1. л. множине. То лице је у старословенском језику имало завршетак *-ходѣ*. Ипак, под утицајем 2. л. мн. у 1. л. мн. се развио завршетак *-смо*, као и у наведеним рукописима: *рѣкосмо, дасмо*. У повељама се јавља и инфинитив на *-ћи*: *порѣћи*.

ЗАКЉУЧАК

У средњовјековној српској и босанској држави, народним српским језиком писани су текстови свјетовног карактера, тј. текстови пословне, правне или трговачке намјене; док су текстови духовне природе писани узвишеним стилем, тј. српскословенским језиком. Међутим, и у црквеним списима налазимо елементе српског народног језика – истина у мањој мјери. Српски народни језик употребљавао се не само у усменој комуникацији, већ су тим језиком написана бројна и значајна дјела. Наравно, то није био чисти народни језик од почетка до краја текста. Некада су се у тексту знали користити и народни и књижевни језик, посебно у манастирским повељама. Другим ријечима, цијелу српску писменост средњег вијека, управо, карактерише појава диглосије.

Убрзо последице примања писмености, тј. у најранијим текстовима преводног или оригиналног карактера, српскословенски језик се почео раслојавати. Тестаменти, повеље владара, писма пријатељима, уговори, законици и слично – могли су се писати уобичајеним језиком свакидашњице, дакле народним српским језиком. Са друге стране – о божанственом, односно о стварима духовне природе, писало се посвећеним језиком књига (Ивић 1979: 169). „Сфера сакралног и сфера профаног нису супротстављене, оне егзистирају

паралелно – сфера сакралног маркирана је притом чак и типом писма (устав), док су повеље писане брзописом” (Никитовић 2014: 14).

Средњовјековна рукописна грађа БиХ од 12. до 15. вијека значајан је показатељ степена развоја српског народног језика у односу на редакцијску писменост. Дипломатичка грађа исписана је народним српским језиком, док у црквеној сфери преовладава књижевни – српскословенски језик. Српскословенски језик поникао је на темељима старословенског система уношењем српских црта у вокалски, консонантски и морфолошки систем (у мањој мјери). Показали смо да и у књигама богослужбеног карактера има елемената из народног српског језика. Вјерски карактер тих књига одредио је „конзервативност њихова језичка остваривања”. Ипак, особина живог говора писара или околине у којима су они дјеловали продире и у ове текстове (Јурић-Капел 2008: 209). „Два језика налазе се у комплементарној дистрибуцији, али се у условима хомогене диглосије, каква је старосрпска, осјећају и функционишу као један. Употреба књижевног и народног језика остаје функционално разграничена до краја српскословенске епохе” (Грковић-Мејџор 2007: 450–451).

Истраживање средњовјековне споменичке грађе у Босни започето је прије више вијекова, али су на неки начин коначни резултати прилично скромни, вјероватно због тога што је средњовјековна књижевност Босне и Хума више привлачила историчаре него историчаре књижевности и језика „који су је непотребно ниподаштавали или безразложно прецењивали” (Драгојловић 1997: 7).

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1960:** А. Белић, Штокавски књижевни језик, *Енциклопедија Југославије*, св. 4, Загреб.
- Белић 1996:** А. Белић, Историја српскохрватског језика, *Изабрана дела 7*, Београд: Завод за уџбенике.
- Белић 1999:** А. Белић, *Историја српског језика* (Фонетика, Речи са деклинацијом, Речи са конјугацијом), четврти том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић 2000:** Р. Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, Београд: Требник.
- Брозовић 1966:** D. Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog)
- Вуковић 1974:** J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Београд: Научна књига.

- Грковић-Мејџор 2007:** Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејџор 2012:** Ј. Грковић-Мејџор, О функционалностилској раслојености српскословенског језика, *Кирило-Методијевски студии 21 (Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас)*, Софија: Българска академия на науките, Кирило-Методијевски научен центар.
- Даничић 1874:** Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика: до свршетакa XVII вијека*, Биоград: Издање и штампа државне штампарије.
- Драгојловић 1997:** Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђорђевић 1990:** П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Ивић 1955-56:** П. Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, *Јужнословенски филолог XXI*, Београд: САНУ.
- Ивић 1979:** П. Ивић, О језици у списима Светог Саве, Међународни научни скуп *Сава Немањић – Свети Сава историја и предање*, књига VII, САНУ.
- Ивић, Грковић 1971:** П. Ивић, М. Грковић, О почецима замене полугласника са *a* у ћирилским споменицима, *Зборник за филологију и лингвистику XIV/1*, Нови Сад: Матица српска.
- Јагић 1864:** V. Jagić, *Naš pravopis, Književnik 1*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižica u Zagrebu.
- Јерковић 1975:** В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад: Матица српска.
- Јурић-Капел 2008:** Ј. Jurić-Kapell, О дијалекатским темелјима srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti, *SLOVO*, sv. 56/57, Zagreb: Staroslavenski institut.
- Куљбакин 1925:** Ст. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Милановић 2004:** А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Младеновић 1989:** А. Младеновић, Претпоставка о једној гласовној особини у Повељи бана Кулина, *ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА*, Сарајево: АНУБИХ.
- Младеновић 2008:** А. Младеновић, *Историја српског језика*, Београд: Чигоја штампа.
- Никитовић 2014:** З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера*, Бања Лука: Филолошки факултет.
- Пецо 1989:** А. Пецо, Повеља Кулина бана у свјетлости штокавских говора XII и XIII вијека, *ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА*, Сарајево: АНУБИХ.
- Решетар 1907:** М. Rešetar, *Der staokavische dialekt*; Wien.
- Самарцић 2012а:** Б. Самарцић, Фонетске особености Горажданског и Цетињског псалтира (конфронтативна анализа), *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Самарцић 2012б:** Б. Самарцић, Повеља бана Кулина у идентитету српског језика, научни скуп: *Наука и идентитет*, књига 6/1, Пале: Филозофски факултет.
- Скок 1973:** Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, III, Zagreb: JAZU.
- Ђорић 2011:** Б. Ђорић, *Повеља бана Кулина* (графемика, фонемика, морфемика), Београд: Чигоја штампа.

THE DIGLOSSIC CONTOURS OF STANDARD AND CHURCH TEXTS
IN MEDIEVAL BOSNIA AND HUM

Summary

Our work focuses on the facets of colloquial and Serbo-slavonic tongues in both standard and church texts, which, once excerpted, have provided us with a research path with reference to the constancy of diglossic occurrences in studied material. The insight into respective morphological traits, reflected at the vocabulary level, has shown the extent to which the diglossia, as a scientific fact, has enriched the Serbian lexicon and its morphological distinctiveness.

Key words: diglossia, standard form, church form, colloquial Serbian, Serbo-slavonic, Bosnia, Hum.

Biljana S. Samardžić